

О. В. Брель

ДАВНЬОСЛОВ'ЯНСЬКІ ПАМ'ЯТКИ ЧИГИРИНЩИНИ В АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ О.І.ТЕРЕНОЖКІНА

У статті йдеться про внесок О.І. Тереножкіна у археологічні дослідження ранньослов'янських пам'яток Чигиринщини.

Ключові слова: О.І. Тереножкін, ранньослов'янські пам'ятки, Суботівське зарубинецьке поселення і могильник, пенківська культура.

У науковому середовищі Олексій Іванович Тереножкін більше відомий як видатний скіфолог; ним створена концепція розвитку культур раннього залізного віку в Україні; йому належить основна заслуга в розробці періодизації, хронології, культурно-етнічної трактовки пізніх передскіфських пам'яток степового Півдня України [Нераденко, 2012, с. 271]. Його археологічні розкопки і розвідки дали матеріали для вивчення різночасових пам'яток і культур.

О.І. Тереножкін зробив значний вклад у вивчення археологічних пам'яток Чигиринщини. Можна з упевненістю сказати, що саме завдяки самовідданій праці цього вченого тут було виявлено кілька пам'яток доби неоліту, міді-бронзи, цілу низку пам'яток чорноліської культури, досліджено пам'ятки скіфської епохи, слов'янські поселення, зафіксовано та обстежено ряд курганів. Його роботи стали базою для подальших археологічних досліджень.

Безсумнівно, заслугове уваги внесок Олексія Івановича у вивчення давньослов'янських пам'яток Чигиринського р-ну.

Восени 1950 р. Олексій Іванович здійснив розвідку вздовж р. Тясмин від Ново-Георгієвська (нині околиця Світловодська, під водами Кременчуцького водосховища) до Сміли, яка дала вражаючі результати. Над деякими виявленими в той час пам'ятками вчені працюють

дотепер. Ось як про цю розвідку писав сам вчений у автобіографії: «Глибокою осенью 1950 г. ... я совершил двухнедельную разведку в свое отпускное время... Разведка была пешеходная по берегам р. Тясмин в Новогеоргиевском, Чигиринском и Смелянском районах Черкасской области» [Из жизни ..., 2006, с. 103]. Під час цієї розвідки серед різночасових пам'яток Олексій Іванович виявив і два ранньослов'янські поселення: одне поселення «полів поховань» і інше — VIII—IX ст.

Поселення «полів поховань» черняхівського типу в долині р. Калинівка, що впадає в р. Тясмин нижче с. Медведівка, займало велику площу по обох берегах річки. Збір на поверхні дав рядові фрагменти кераміки черняхівського типу [Тереножкін, 1952, с. 82]. У щоденнику Олексій Іванович відмітив: «... по береговому склону в большом количестве встречаются мелкие обломки глиняной посуды типа «полей погребений». Характерны серые донца сосудов с кольцевым поддоном, имеющие шероховатую поверхность. Есть немного лощеных черных черепков. Встречаются обломки красных амфор» [Тереножкін, 1950/25, с. 60]. Це поселення було обстежено Т.М. Нераденко у 1987 р. в ході підготовки «Зводу пам'яток історії та культури» по Черкаській області [Нераденко, 1988/1, с. 45].

Слов'янське поселення (VIII—IX ст.), виявлене у 1950 р., займає верхній кінець Великого острова, що знаходиться біля с. Суботова Чигиринського р-ну (навпроти кутка Раківка). Тут по ріллі неширокою смугою (30—40 м), протяжністю 750 м зустрічались у невеликій кількості фрагменти глиняного посуду, кістки тварин, купки обпалених гранітних каменів і глиняної обмазки від вогнищ. Посуд — грубий, ліпний.

В одних випадках зроблений із глини зі значною домішкою гранітної жорстви, в інших — із чистої глини, але поверхня всіх посудин шершава, нерівна [Тереножкин, 1952, с. 82]. Горщики були з відігнутих назовні вінцем, стінки товсті. Вінця прикрашені пальцевими вдавленнями. По плічках інколи нанесені одним або двома зубцями хвилясті лінії [Тереножкин, 1952, с. 83; рис. 24, 10—12]. Знайдено було уламок товстостінної низької сковорідки, а також овальну намистину зі скляної пасти [Тереножкин, 1952, с. 85; рис. 25, 2, 3]. Поселення такого типу відомі, наприклад, поблизу с. Райки Бердичівського р-ну Житомирської обл. і біля Львова, датуються не пізніше VIII ст. н. е. [Тереножкин, 1952, с. 82, 84]. Ця пам'ятка була обстежена Т.М. Нераденко у 1987 р. Дослідниця відмітила, що не дивлячись на незначну кількість підйомного матеріалу, ймовірно, під ріллею і дотепер збереглися залишки поселення [Нераденко, 1988/1, с. 7, 8]. Дане поселення було занесене до переліку нововиявлених пам'яток археології Черкаської обл. під № 916 [Нераденко, 2012, с. 119].

У 1951 р. Інститут археології АН УРСР організував розкопки під керівництвом О.І. Тереножкіна на Суботівському чорноліському городищі, які продовжились у 1955 р. Під час цих розкопок виявлено і досліджено поселення і могильник рубежу нашої ери, які вперше потрапили в поле зору археологів у 1911 р. завдяки випадково виявленому похованню [Максимов, 1960, с. 29]. Ранньослов'янські знахідки 1951 р. сприяли організації невеликих розкопок, проведених у 1953 р. І.М. Самойловським. В результаті було досліджено 4 поховання (трупопалення) в урочищі Чапалівка неподалік від поселення. І хоча матеріальний комплекс був небагатий, але дозволив датувати пам'ятку пізнім корчуватським часом, включаючи I ст. н. е. [Самойловський, 1960, с. 93—95]. Деякі знахідки (зокрема, металеві вироби), виявлені експедицією О.І. Тереножкіна у 1951 р., були опубліковані Є.В. Махно [Махно, 1955, с. 96]. У 1955 р. дослідження Суботівського чорноліського городища було продовжено експедицією О.І. Тереножкіна. В тому числі досліджувались і ранньослов'янські пам'ятки. Результати археологічних розкопок ранньослов'янського поселення і могильників були опубліковані Є.В. Максимовим. На поселенні була виявлена одна землянка і дві ями. Досліджувалась лише південно-західна частина землянки. Серед підйомного матеріалу — фрагменти ліпної кераміки місцевого виробництва; гончарний посуд представлений уламками амфор, червонолакового та сіроглиняного посуду. Знайдено металеві вироби: два ножі, два серпа, риболовний гачок, два шила, голка, цвях. Знахідки великих шматків залізного шлаку та фрагмент глиняного сопла, виявлений біля землянки, свідчать про місцеве виробництво залізних ви-

робів. За 1951 і 1955 рр. експедицією О.І. Тереножкіна досліджено було також могильник в урочищі Чапалівка, розкопано три поховання (трупопалення). Урнами слугували глек із ручкою, невеликий горщик з трьома підковоподібними наліпками, накритий коричневою мискою (нині ці речі експонуються у Чигиринському археологічному музеї), та ліпний горщик з високою шийкою. Якість посуду з двох перших поховань говорить про те, що виготовлені вони були, ймовірно, на повільному гончарному крузі [Максимов, 1960, с. 30—41; рис. 7].

Матеріали розкопок 1951 і 1955 рр. мали велике значення для розширення знань про культуру зарубинецького типу, їх економічні, культурні, торговельні зв'язки; матеріальну культуру [Максимов, 1960, с. 38—42].

У 1971 р. на території Суботівського чорноліського городища працювала Скіфська середньодніпровська експедиція під керівництвом О.І. Тереножкіна і В.А. Іллінської. Крім чорноліських знахідок, в порушеному оранкою шарі зустрічались фрагменти ліпної та амфорої кераміки зарубинецького часу. Найчастішими знахідками, що відносились до рубежу нашої ери, були уламки елліністичних амфор, у тому числі косських двоствольних ручок. Кераміка місцевого виробництва зустрічалась значно рідше. Такий матеріал був рівномірно розсіяний у невеликій кількості по всіх ділянках розкопів VIII і IX і стратиграфічно невіддільний від чорноліських матеріалів [Тереножкин, 1971/12, с. 31].

Суботівське поселення зарубинецького часу взято на державний облік під № 1503 [Нераденко, 2012, с. 126].

У зв'язку з планами побудови Кременчуцької ГЕС, в результаті чого мало бути затоплено велику територію долини Дніпра, багату стародавніми археологічними пам'ятками, постало завдання обстежити значну кількість таких об'єктів. З цією метою Інститутом археології АН УРСР у 1956 р. було організовано, поряд з іншими дослідженнями в зоні будівництва Кременчуцької ГЕС, комплексну експедицію, яка провела дослідницькі роботи на ділянці правого берега Дніпра між містами Чигирин і Ново-Георгіївськ. Очолив експедицію О.І. Тереножкін [Тереножкин, 1959, с. 3]. Роботи експедиції проводились кількома загонами і групами. Найбільш цікавими та порівняно добре збереженими пам'ятками, виявленими в долині р. Тясмин під час роботи цієї експедиції, були слов'янські поселення, що відносяться до часу, який передував утворенню давньоруської держави. Так, загonom під керівництвом В.М. Даниленка, який працював в районі сіл Новоселиця і Адамівка Чигиринського району, було виявлено ранньослов'янську напівземлянку VI—VII ст. на території урочища Молюхів Бугор біля Новоселиці, а також досить велике

черняхівське поселення, що займало значну ділянку в Адамівці [Даниленко, 1959, с. 21]. Безсумнівно поселення потребувало детального археологічного вивчення, що, на жаль, не вдалося зробити.

Загоном під керівництвом Є.В. Максимова та Є.О. Петровської, який працював біля с. Велика Андрусівка Ново-Георгієвського району, було виявлено сліди давньослов'янських поселень в урочищах Чаплин і Камінувате. Так, у Камінуватому спостерігались скупчення гранітних каменів — сліди зруйнованих печей-кам'янок, а відповідно й жител. Серед підйомного матеріалу в обох урочищах: фрагменти ліпного посуду, що датується третьою чвертю I тис. н. е., амфорний матеріал ранньосередньовічного часу, невеликий слабо вигнутий залізний серп з петельчастою ручкою [Максимов, 1959, с. 24]. Як зазначають дослідники, ці поселення цікаві тим, що вони є ланками низки числених поселень, що існували у VI—VIII ст. н. е. на островах болотистої заплави Тясмина [Максимов, 1959, с. 29].

Загоном Є.Ф. Покровської і Г.Т. Ковпаненко були проведені розкопки на слов'янському поселенні біля с. Стецівка Чигиринського району і відкрито 9 жител-землянок [Тереножкін, 1959, с. 5]. Усі житла були досить бідні щодо матеріальних знахідок. Серед підйомного матеріалу в основному фрагменти ліпної кераміки, кілька фрагментів кружального посуду, глиняні прясельця, уламки точильних брусків. У чотирьох землянках знайдено кам'яні жорна з гладкою робочою поверхнею і напівкруглою грубо оббитою верхньою площиною. В одному із жител поряд з вогнищем знайдено повне жорно з двох каменів, верхнього і нижнього. Металеві предмети зустрічались досить рідко. Вони представлені двома уламками ножів і залізними стрижнями, лезами залізних ножиць. Під час розкопок виявлено було також одну цілу і одну фрагментовану посудини, а також розвал грубого ліпного горщика [Покровская, 1959, с. 33; рис. 3—5]. Зараз ці речі представлені в експозиції Чигиринського археологічного музею. Поселення, виявлене загоном Є.Ф. Покровської і Г.Т. Ковпаненко, становило великий інтерес в плані вивчення культури стародавніх слов'ян на Середньому Подніпров'ї. Тому в подальшому воно досліджувалося В.П. Петровим у 1957 р., а в 1958 р. — В.П. Петровим і Н.М. Кравченко. Обстеження місцевості біля с. Стецівка дозволило встановити наявність тут двох поселень. Одне з них, поселення третьої чверті I тисячоліття, виявлене на північ від

села, на останці в заплаві Тясмина (досліджувалось загоном Є.Ф. Покровської і Г.Т. Ковпаненко); інше — черняхівського часу — виявлене на протилежній стороні села. Дослідження біля Стецівки дали змогу твердити, що ці поселення являють собою проміжну ланку розвитку в період між черняхівським часом і добою Київської Русі [Петров, 1963, с. 210, 233].

Групою Д.Т. Березовця у 1956 р. було проведено поглиблену розвідку з розкопками на слов'янських поселеннях поблизу с. Пеньківка в урочищах Молочарня, Луг і Макарів Острів [Тереножкін, 1959, с. 5]. Розкопки на цих поселеннях проводились до 1959 р. і дали вражаючі результати. В загальному було відкрито більше 50 жител, зібрано великий комплекс ліпної кераміки місцевого виробництва, фрагментів гончарного привозного посуду, технічної кераміки, кістяних та металевих знарядь праці, в тому числі унікальний скарб з 19 виробів. Було з'ясовано, що всі поселення відносяться приблизно до VI — початку IX ст. Результати розкопок дозволили виділити окрему культуру — пеньківську, і співвіднести її зі східнослов'янськими племенами уличів. На думку Д.Т. Березовця, саме на теренах цієї культури зародились майже всі елементи високої культури Київської Русі [Березовец, 1959, с. 37; 1963, с. 148—187, 208].

Археологічні роботи на території, що підлягала затопленню в результаті будівництва Кременчуцької ГЕС, виконані комплексною експедицією ІА АН УРСР у 1956 р., носили характер поглибленої розвідки. У їх світлі почало складатись уявлення щодо складу і основних особливостей стародавніх пам'яток на території Дніпровського Правобережжя між Чигирином і Ново-Георгієвськом, що на той час була майже не вивченою в археологічному відношенні. Одним із найважливіших результатів експедиції стало відкриття раніше невідомого в науці великого району давньослов'янських поселень, що передували часу утворення Київської держави [Тереножкін, 1959, с. 12]. Дослідження поселень біля с. Пеньківка дозволило виділити культуру, яка отримала назву пеньківської.

Таким чином, хоча сам Олексій Іванович Тереножкін в основному займався вивченням пам'яток чорноліської та скіфської доби, але його археологічні розвідки та розкопки виявили і значну кількість ранньослов'янських об'єктів. Ці пам'ятки в подальшому досліджувались іншими вченими. Результатом стало введення в науковий обіг слов'янських поселень, могильників і цілих культур.

- Березовец Д.Т.* Славянские поселения в устье Тясмина // КСИА. — 1959. — Вып. 8. — С. 37—45.
- Березовец Д.Т.* Поселения улочей на р. Тясмине // МИА. — 1963. — № 108. — С. 145—208.
- Даниленко В.Н.* Археологические исследования 1956 года в Чигиринском районе // КСИА. — 1959. — Вып. 8. — С. 13—21.
- Из жизни* Алексея Тереножкина (написано его рукой, собрано его сыном). — К., 2006. — 112 с.
- Максимов Е.В.* Памятники зарубинецкого типа в с. Суботове // КСИА. — 1960. — Вып. 9. — С. 29—42.
- Максимов Е.В., Петровская Е.А.* Археологические памятники в окрестностях с. Большой Андрусовки на Тясмине // КСИА. — 1959. — Вып. 8. — С. 22—29.
- Махно Е.В.* Раннеславянские (зарубинецко-корчеватские) памятники в Среднем Поднепровье // СА. — Вып. XXIII. — С. 81—100.
- Нераденко Т.Н.* Отчет по итогам обследования памятников археологии Чигиринского района Черкасской области / НА НКЗ «Чигирин». — 1988/1.
- Нераденко Т.М.* Археологія Чигиринщини. — Черкаси, 2012. — 506 с.
- Петров В.П.* Стецовка, поселение третьей четверти I тысячелетия н. э. // МИА. — 1963. — № 108. — С. 209—233.
- Покровская Е.Ф., Ковпаненко Г.Т.* Раскопки около сел Калантаева и Стецовки на Тясмине в 1956 году // КСИА. — 1959. — Вып. 8. — С. 30—36.
- Самойловский И.М.* Суботовский могильник // КСИА. — 1960. — Вып. 9. — С. 93—95.
- Тереножкин А.И.* Дневник / НА ІА НАН України. — 1950/25.
- Тереножкин А.И.* Поселения и городища в бассейне реки Тясмина // КСИИМК. — 1952. — Вып. XLIII. — С. 80—98.
- Тереножкин А.И.* Комплексная экспедиция на Кременчугской ГЭС и раскопки у Ново-Георгиевска в 1956 году // КСИА. — 1959. — Вып. 8. — С. 3—12.
- Тереножкин А.И., Ильинская В.А.* Отчет скифской среднеднепровской экспедиции 1971 г. в Черкасской области / НА ІА НАН України. — 1971/12.

О.В. Брель

ДРЕВНЕСЛАВЯНСКИЕ ПАМЯТНИКИ ЧИГИРИНЩИНЫ В АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ А.И. ТЕРЕНОЖКИНА

Среди археологических памятников, обнаруженных и исследованных А.И. Тереножкиным, есть значительное количество объектов раннеславянского и славянского периодов.

В результате археологической разведки осенью 1950 г. А.И. Тереножкин зафиксировал два славянских поселения: одно — поселение «полей погребений» черняховского типа вблизи с. Медведовка и другое — славянское VIII—IX вв. вблизи с. Суботов. Оба поселения были обследованы Т.Н. Нераденко в 1987 г. в ходе подготовки «Свода памятников истории и культуры» по Черкасской области.

В 1951 г. во время раскопок под руководством А.И. Тереножкина на Суботовском чернолесском городище было зафиксировано зарубинецкое поселение и два могильника неподалеку. В 1953 г. один из могильников был исследован И.М. Самойловским. В 1955 г. на поселении были продолжены раскопки

под руководством А.И. Тереножкина. Материалы раскопок были тщательно изучены и опубликованы Е.В. Максимовым. Раскопки, которые в 1971 г. проводил на Суботовском чернолесском городище Алексей Иванович, также дали значительный материал зарубинецкого времени.

В 1956 г. Институтом археологии АН УССР была организована комплексная экспедиция под руководством А.И. Тереножкина в зоне строительства Кременчугской ГЭС. Исследования проводились на участке правого берега Днепра между Чигирином и Ново-Георгиевском. В результате экспедиции были обнаружены и частично исследованы ряд славянских поселений. Изучение поселений вблизи с. Пеньковки (сейчас затоплено) позволило выделить культуру, которая получила название пеньковской.

Ключевые слова: А.И.Тереножкин, раннеславянские памятники, Суботовское зарубинецкое поселение и могильник, пеньковская культура.

O. V. Brel

THE ANCIENT SLAVONIC MONUMENTS OF THE CHYHYRYN REGION IN THE ARCHEOLOGICAL RESEARCHES OF A.I. TERENOZHKIN

Among the archaeological monuments that are detected and explored by A.I. Terenozhkin in Chyhyryn region is a significant number of monuments early Slavic and Slavic periods.

During the exploration in autumn 1950 A.I. Terenozhkin fixed two old Slavic settlements: one settlement «burial fields» of Chernyakhiv type near the village Medvedivka and another — Slavic 8—9 century near the village Subotiv. Both settlements were surveyed by T.N. Neradenko in 1987 in preparation for the «The directory of historical and cultural monuments» in Cherkassy region.

In 1951 during excavations under the direction of A.I. Terenozhkin at Subotiv Chornyi Lis hillfort (south-western) was fixed Zarubinty settlement and two burial grounds nearby. In 1953 I.M. Samoylovskyy explored the one of the burial ground. In 1955 in the settlement continued the archaeological excavations under the direction of A.I. Terenozhkin. The materials of the excavations in 1959 have been thoroughly studied and published by E.V. Maksymov. The excavations, conducted in the territory Subotiv Chornyi Lis hillfort in 1971, also gave the significant material of Zarubinty time.

In 1956 the Institute of Archaeology of the AS USSR conducted a comprehensive expedition led by A.I. Terenozhkin in Kremenchuk HES construction zone. Was studied a part of the right bank of the Dnieper between cities Chyhyryn and Novo-Georgiyivsk. The result was the discovery and partial study of several Slavic settlements. Research of settlements near the village Penkivka (now flooded) helped to distinguish culture, known as Penkivska.

Keywords: A.I. Terenozhkin, Ancient Slavonic monuments, Subotiv Zarubinty settlement and burial ground, Penkivka culture.

Одержано 13.03.2017